

Smiljka
Malinar

Jurjevska 3 - 10 000
Zagreb

smalinar@gmail.com

O ARHEOLOŠKIM BILJEŠKAMA ALBERTA FORTISA S ISTOČNE OBALE JADRANA

Poput mnogih znanstvenika XVIII. stoljeća i pripadnika tadašnje zapadnoeuropske društvene elite, talijanski prirodoslovac i putopisac Alberto Fortis – usredotočen na probleme mineralogije i paleontologije te sudionik rasprava o nastanku Zemlje – zanimao se i za teme koje pripadaju humanističkim disciplinama. Kao sljedbenik uvjerenja da je radi spoznaje prirodnih datosti potrebno poznavati i ljudsku povijest, dovodio je u blisku vezu oba područja. U program svojih istraživanja na istočnoj obali Jadrana uvrstio je i arheološku građu (dijelom i na poticaj svojih britanskih mecena, osobito Johna Strangea). U putopisu Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero, 1771., (Ogled zapažanja o otoku Cresu i Osoru), u opsežnoj bilješci nabraja ostatke spomenika antičke Pule, natpisima s Cresa i Osora (Lošinja) posvetio je posebno poglavlje, a u Viaggio in Dalmazia, 1774., (Put po Dalmaciji) drevne ostatke opisuje na svakome mjestu gdje ih je zatekao (oko pedesetak). Najbrojniji su natpisi i krhotine predmeta svakodnevne uporabe – crjepova, vrčeva, posuda – te arhitektonski fragmenti i građevinski ukrasi: dijelovi arhitrava, vijenaca, bareljefa, stupova, razbacani po poljima ili dostupni samo iskapanjem. Samo na nekoliko mjesta vidljivi su značajniji ostaci javnih građevina poput Trajanova akvedukta, ceste Salona – Narona, zidina Aserije, bazilike (?) u Burnu, amfiteatra u blizini Karina.

Poplunjene razvaline, koje svjedoče da je na određenom području nekad postojalo naselje, govore u prilog tezi o podizanju mora, koju je zastupao i Fortisov prethodnik na putovanjima istočnim Jadranom, liječnik i botaničar Vitaliano Donati. Arheologiju i geološke pretpostavke isto tako – po Fortisu – povezuje grčki novac s natpisom Istrihon i dojmama glavama okrenutim u suprotnom smjeru. Fortis smatra taj nalaz dokazom da je u davna vremena postojao plovni put koji je, preko Dunava i jednog njegova odvojka, vodio iz Crnog u Jadransko more. O njemu je ostavio spomen Apolonije Rođanin u spjevu Argonautike.

Fortis je posebno zadužio arheologiju prikazom Burna, i u pismu Johnu Strangeu, opisom četiriju nadgrobnih stela, kojima se u međuvremenu izgubio trag.

Mnoge ostatke, najčešće natpisa, zatekao je kao spolije u građevinama novijeg doba. Ogorčen je postupanjem lokalnih stanovnika, kao i neukih barbarskih fratara, koji ih pri „obradi“ bezobzirno lome i uništavaju. Ni Dalmacija nije ostala pošteđena uobičajene prakse otuđivanja arheoloških nalaza radi popunjavanja inozemnih zbirki. Po vlastitu priznanju, i sam je u tome sudjelovao. Ipak, u Skradinu, nadahnut sjećanjem na antičku Skardonu, apelira da se ubuduće uspomene na to doba ostave na mjestu gdje su pronađene.

Za prosvjetitelja Fortisa arheološki ostaci nisu ideološki neutralan teren. Razasuti po neobrađenim i negostoljubivim područjima Dalmacije, pridonose sumornoj slici zaboravljene i zapuštene pokrajine. Fortis apelira na mletačku vlast i predlaže praktična rješenja kako bi se ti krajevi otrgnuli od zaostalosti i endemskog siromaštva.

Ostaci „prelijepih“ i „veličanstvenih“ građevina podsjetnik su na zlatno rimsko doba, nasuprot sadašnjoj bijedi. Brojne rimske kolonije, o kojima svjedoče arheološki nalazi, opovrgavaju negativne stereotipe o tom području kao okorjeloj divljini, izgubljenoj za bilo kakvo civilizatorsko djelovanje.

Ključne riječi: Alberto Fortis, Cres i Osor, Dalmacija, geologija, književnost i mit, natpisi, ruševine, ostaci, siromaštvo, prosvjetiteljstvo

U sklopu projekta *Burnum*, pokrenutog 2005. godine suradnjom hrvatskih i talijanskih znanstvenih institucija (Vecchietti 2011: 105–115),¹ kao ključni svjedok pojavljuje se talijanski prirodoznanstvenik, publicist i putopisac Alberto Fortis (Padova, 1741. – Bologna, 1803.), predan istraživač paleontoloških, mineraloških i petrografskih karakteristika istočnojadranskih posjeda Mletačke Republike i dijelova talijanskog teritorija te istaknuti pripadnik europske prirodoznanstvene zajednice. U odsječku „Delle rovine di Burnum“ svog putopisa *Viaggio in Dalmazia (Put po Dalmaciji)* opisuje ruševinu u dolini Krke prepoznajući u njoj ostatak grada Burna, koji spominje bizantski povjesničar Prokopije (Fortis 1774: 118–120).² Uz opis je priložena gravura Jacopa Leonardisa, nastala na temelju crteža koji je *in situ* napravio Fortisov crtač Angelo Donati. Gravura prikazuje tri luka, dva manja i jedan veći, vjerojatno ostatke neke impozantne javne građevine, bazilike ili slavoluka.³ Puk ruševinu zove Šuplja crkva. *Burnum* pripada među najbolje očuvane i najspektakularnije arheološke relikte koje je Fortis zatekao u Dalmaciji.⁴ Nedugo prije njegova obilaska imao je pet lukova, „ali dva je razgradio neki Morlak da iskoristi kamenu građu“ (Fortis 1984: 78),⁵ a par desetljeća kasnije ostao je i bez trećega, najvišeg luka.

Na Fortisa se poziva i zadarski arheolog Dražen Maršić raspravljajući o dvjema portretnim stelama rimskih vojnika, pronađenima u Solinu, kojima se s vremenom izgubio trag (Maršić 2010: 63–80).⁶ Stelu signifera Gaja Lukrecija, s ljudskim likom u punoj veličini, prikazao je francuski slikar i arhitekt Louis-François Cassas, koji je 1782. godine putovao Istrom i Dalmacijom. Fra-

1 U projektu su sudjelovali Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, i Gradski muzej u Drnišu i Laboratorij za arheološko-topografska istraživanja Sveučilišta u Bologni. Cilj projekta bio je istraživanje i očuvanje nalazišta *Burnum* primjenom neinvazivnih metoda prikupljanja podataka. Detaljnije o metodologiji od str. 112.

2 Strabon ga zove Liburna (Fortis 1774: 119).

3 Vecchietti spominje baziliku (2011: 105–113 *passim*). Fortis, na temelju arhitektonskih detalja, nagađa da se moglo raditi o slavoluku (1774: 119). Fortisov opis komentirao je njegov mecena i suradnik John Strange u izvješću pročitanom 1774. godine na sjednici Londonskog antikvarnog društva (Petrić 1998: 160–161).

4 Drugi sličan spomenik ruševine su Aserije, kojima se Fortis oduševljava u pismu Giuliju Bajamontiju i koje je također dao nacrtati (Muljačić 1996: 75, bilj. 50).

5 Većinu citata preuzet ćemo iz tog izdanja.

6 Navodimo samo dva reprezentativna uzorka Fortisove uključenosti u pitanja istočnojadranske arheologije. O njegovu doprinosu ukratko: Petrić 1998: 145–148. Uz popis epigrafskih spomenika u Strangeovim izvješćima navedena je i njihova oznaka u CIL-u.

gmente stele veterana Lucija Cezija Basa pronašao je 1845. godine hrvatski kolekcionar i muzealac Mijat Sabljari ugrađene u štalu mjesnog uglednika. Međutim, prvi je o njima i o drugim dvjema stelama (koje nisu zatekli ni Cassas ni Sabljari), 1779. godine izvijestio Alberto Fortis u pismu eruditu, kolekcionaru i diplomatu Johnu Strangeu,⁷ opisujući njihove ikonografske i epigrafske karakteristike. Tri je ocijenio vrsnim primjerima rimskoga klesarskog umijeća. Stele je uspio dokumentirati u posljednjem trenutku, kad ih je njihov barbarski posjednik već počeo lomiti u dijelove kako bi mu poslužile kao zidarska građa (Maršić 2010: 65).⁸

Fortis je, još kao dječak, u salonu svoje majke Francesche Capodiliste susretao najistaknutije pripadnike padovanskih i venetskih intelektualnih krugova. Uz literate Cesarottija, prevoditelja *Ilijade* i (lažnog) Ossiana,⁹ i Sibillata, komentatora klasičnih autora, salon su posjećivali prirodoznanstvenik Vallisneri, astronom i matematičar Toaldo, mineralog Carburini, fizičar Straticco, mineralog i začetnik geološke stratigrafije Giovanni Arduino. Ta su ga druženja vrlo rano usmjerila prema prirodnim znanostima, što je potvrdio u jednoj kasnijoj izjavi: „(...) j'avais fait, à l'âge de huit ou dix ans, mes premières armes litologiques“ (Ciancio 1995: 27).¹⁰

Daljnje vijesti o Fortisovim prirodoznanstvenim aktivnostima potječu s početka šezdesetih godina. U tom razdoblju učestalo obilazi brežuljke u okolici Padove, Vicenze i Verone radi uvida u njihova geomorfološka i paleontološka svojstva. Najčešće kao pratitelj Giovannija Arduina, koji ga je podučavao metodologiji terenskog istraživanja (Ciancio 1995: 32).

U proljeće 1765. godine boravi na zapadnoj obali Istre, na znanstvenom zadatku proučavanja fosila. Pisano svjedočanstvo o tom putovanju svodi se na par napomena u članku *Pensieri geologici*, u kojem izvještava o usponu na brdo Summano u okolici Vicenze, u društvu botaničara i liječnika Antonija Turre (Fortis 1765: *passim*).¹¹ Na izbor tog lokaliteta – gdje se, osim zanimljivoj vegetaciji, nadao ostacima rimskog hrama „glasovita u davna vremena“ – utjecalo

7 Strange se posebno zanimao za mineralogiju i arheologiju te je iz tih područja objavio mnogo članaka u talijanskim i engleskim časopisima. Od 1773. do 1778. godine obavljao je funkciju britanskog otpravnika poslova u Mletačkoj Republici. Bio je posrednik između Fortisa i njegovih britanskih mecena, sam je financirao dio Fortisovih putovanja, a nadgledao je i njegova istraživanja u Južnoj Italiji. Fortisovo pismo objavio je u časopisu *Archaeologia* V 1779., glasilo *Society of Antiquaries of London* (Maršić 2010: 65).

8 Tad je već bio uništio najveći dio edikule sa stele stjegonoše Gaja Lukrecija (Maršić 2010: 67).

9 Točnije, falsifikata kojem je autor škotski pjesnik Macpherson, Cesarottijev i Fortisov suvremenik. Tiskanje prijevoda financirao je škotski aristokrat John Stuart, grof od Butea, kasniji Fortisov mecena. Više o njemu u daljnjem tekstu.

10 Na Fortisa je u njegovim formativnim godinama imao velik utjecaj Giuseppe Toaldo, koji je bio dobro upućen i u književnost i djela suvremenih filozofa. Cesarotti je na Sveučilištu u Padovi predavao grčki i hebrejski. Bavio se i književnom teorijom i pitanjima jezične norme. I ostali, osim Arduina, bili su profesori na istom Sveučilištu, u to vrijeme jednom od najuglednijih u Europi. Arduino je od 1769. do 1795. obnašao funkciju glavnog nadzornika za poljoprivredu Mletačke Republike.

11 Za puni naslov članka v. Fortis 1765. O mogućim razlozima izostanka posebnog izvještaja v. Fortis 1765: 17; Muljačić 1996: 155–156.

je i „prijateljstvo“, koje je, „boraveći u Puli, sklopio sa starinama“ (Fortis 1765: 17–18).¹²

Pulskim starinama posvetio je opširnu bilješku u trećem poglavlju svoga prvog putopisa *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero (Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju)*.¹³ Podatak o rijeci Dizzeru, koji iznose Likofron i Kalimah, a potvrđuju još uvijek vidljivi tragovi, uvjerio ga je da u stihovima ovoga posljednjeg, Pola, grad, koji su, progoneći Argonaute, osnovali Kolšani, označava istarsku Pulu.¹⁴ U retorički efektom *crescendu* nabraja rimske spomenike koji svjedoče o nekadašnjoj veličini: amfiteatar, luk Sergijevaca, hram Rome i Augusta, ruševine Dijanina hrama, ostatke termi, ostatke ostataka kazališta, a spominje i stari novac, alat, posuđe i druge predmete. Dijanin hram pretvoren je u staje i kuhinje gradske vijećnice, ostaci termi služe kao javno vrelo, svuda uokolo leže razbacani fragmenti natpisa, njima su izgrađene i gradske zidine i privatne nastambe, barbarsko neznanje klera ugradilo ih je u temelje zvonika, jedan je privatnik zatrpao podzemnu prostoriju, razdijeljenu keramičkim stupićima i obloženu šarenim grčkim mramorom, pod zemljom su završila i dva vrijedna antička kipa. Amfiteatar je gotovo cijeli sačuvan, ali oštećenja bi mogla dovesti do urušavanja jednoga njegova dijela. Za takvo stanje u značajnoj mjeri odgovorni su barbarstvo stanovnika, novih Vizigota i Vandala, i neobrazovanost klera. Jednako štetni bili su zahvati francuskog inženjera Antoina Devillea, koji je uništio ostatke kazališta da bi na njima sagradio tvrđavu. Krenuo je rušiti i amfiteatar, ali zaustavila ga je mletačka vlast na molbu tadašnjih žitelja (Fortis 1771: 17–20).¹⁵ Velik broj sarkofaga razasutih po okolici Pule uništen je

12 „Il desiderio d'imparar a conoscere qualche nuova pianta, la buona compagnia, l'amicizia che io ho contratta, stando a Pola, colle Anticaglie, mi determinarono a questa gita“. O njegovu arheološkom entuzijazmu svjedoči i sljedeći ulomak: „Le Storie Vicentine fanno menzione di un tempio Gentile famoso nei tempi andati, fabbricato in vetta del monte. Chi sa, diss'io tra me, che non vi sia qualche resto da mettere all'onore del Mondo? Pieno la testa di Erbe, d'Iscrizioni, e di Colonne (...)“ (1765: 17–18). Rimske razvaline nije uspio vidjeti, pretpostavio je da su bile zakopane pod temeljima samostana ili raznesene.

13 Taj naslov, odabran za hrvatski prijevod Fortisova putopisa (Fortis 2014), modernizirana je verzija izvornika. Fortis je Cres i Osor promatrao kao jedan otok – što je bio prije prokopavanja kanala, (vjerojatno) u rimsko doba – pozivajući se na „jednakost tla, proizvođa, stanovnika“ (1771: 85). Naziv *Lussin* se prvi put javlja krajem XIV. stoljeća. Naslov je III. Poglavlja „Suoi Abitatori antichi e sua Storia Civile in ristretto“ (1771: 16–33). U dvojezičnome talijansko-hrvatskom izdanju Fortisova putopisa talijanski tekst pretisak je izvornika iz 1771. godine, a obje verzije čitaju se paralelno, stranicu po stranicu. U radu polazimo od talijanskog teksta (Fortis 1771), ali mjestimice ćemo se poslužiti i hrvatskim prijevodom.

14 Za spomen osnutka Pule kod antičkih pisaca: Katičić 1995: 80–84.

15 Za tu Fortisovu tvrdnju nema potvrda. Mletačku je tvrđavu Deville podigao na mjestu razrušene utvrde obitelji Castropola. Pri izgradnji je dijelom koristio kamen ruševnoga rimskog kazališta, koje je, kako je tvrdio, u požaru bilo razoreno do neprepoznatljivosti. Fortisu možda nije bilo poznato da su dva stupa iz pulskog kazališta bila dopremljena u Veneciju kako bi ih Jacopo Sansovino ugradio u Knjižnicu sv. Marka (Matijašić 1994: 138, bilj. 28). Ilustracija arhitekta Sebastiana Serlija, koga spominje Fortis, prikazuje sačuvane neke vanjske elemente i dio pročelja kazališta (1554: LIII).

16 U IX. pjevanju *Pakla*: „Sì come a Pola, presso del Quarnaro, / Che Italia chiude, e i suoi termini bagna, / Fanno i Sepolcri tutto il loco varo“ (113–115).

nakon što je o njima pisao Dante (Fortis 1771: 22).¹⁶ Ostaci rimske Pule najveće su arheološko nalazište koje je Fortis zatekao tijekom obilazaka istočne obale Jadrana.¹⁷ I prilikom kasnijih boravaka redovito će svjedočiti bezobzirnu uništavanju antičkih spomenika, ali slučaj Pule posebno je dojmljiv zbog njihove brojnosti, reprezentativnosti i prostorne koncentracije. Na kraju bilješke spominje lokalnog plemića Jacopa Lombarda, zaslužnog što je zapisao rimske natpise i sačuvao nešto antičkoga srebrnog novca (Fortis 1771: 20).

Fortisov opis Pule ima dosta dodirnih točaka s prikazom povjesničara, dramatičara, reformatora i antikvara Scipionea Maffei u IV. knjizi njegova historiografskog djela *Verona illustrata*, objavljenoj 1731. godine.¹⁸ Maffei, tragom Pomponija Mele i Strabona (koje spominje i Fortis), navodi Pulu kao grad Kolšana, poziva se na opis kazališta u traktatu Sebastiana Serlija i za njegovo uništavanje optužuje De Villea. Raspravlja o imenu grada, a osvrće se i na relikviranje antičkih ostataka u građevinske svrhe (Maffei 1731: 351–353, 355, 357). Fortis skraćuje Maffeijev popis oštećenja arene, stoga bi se proglašavanje tog spomenika „un miracolo di conservazione“ (Maffei 1731: 357) bolje uklapalo u njegov tekst.¹⁹ Maffei međutim krivnju ne pripisuje De Villeu nego nekome drugom arhitektu, koji ostaje nepoznat. Navodi da je zabranu daljnjeg razaranja arene nametnula mletačka vlast, bez utjecaja lokalnih stanovnika (Maffei 1731: 357).²⁰

17 Među putnicima i istraživačima, koji su Pulu posjetili prije Fortisa, ističu se opisima i ikonografskim priložima arhitekti Andrea Palladio i Charles Louis Clérisseau, jedan od crtača Dioklecijanove palače za knjigu Roberta Adama, te liječnik i skupljač starina Jacob Spon i njegov suputnik George Wheler. Zapisi i ilustracije slikara Jamesa Stuarda i arhitekta Nicolasa Revetta, koji su u Puli boravili 1750. godine, u tiskanom su obliku postali dostupni na početku idućeg stoljeća (1816.). Za više pojedinosti: Girardi-Jurkić 2003: 10–32 (o amfiteatru) i Bertoša-Giudici 2013: 10–20 *passim*.

18 *De gli Anfiteatri e singolarmente del veronese*. Prikaz pulske arene dan je u završnom poglavlju „Si dà fine con la relazione del Teatro di Pola, creduto Anfiteatro sinora“ (1731: 348–379).

19 Maffei je posebno bio zaokupljen dokazivanjem da je arena služila kao kazalište, a ne kao amfiteatar (1731: 359–378). U žaru rasprave nije će da je zgrada smatrana kazalištem to doista i bila te spominje četiri velika stupa od grčkog mramora, koji uokviruju glavni oltar u crkvi S. Maria della Salute, dopremljena u Veneciju iz Pule (1731: 369). Pri osvrtu na priloge Sebastijana Serlija navodi kako Serlio nije sam posjetio Pulu, nego se oslanjao na crteže i opise nekoga svog pomoćnika (1732: 304, 313). To se može zaključiti i iz riječi samog Serlija (Matijašić 1994: 137, bilj. 28). Godine 1750. u Puli boravi pisac, povjesničar, ekonomist i antikvar Gian Rinaldo Carli-Rubbi, podrijetlom iz Kopra. Istražuje i crta spomenike, obavlja precizna mjerenja i pobija neke Maffeijeve zaključke, među njima i tezu o areni kao kazalištu (Carli-Rubbi 1750: III–XXIV). Na početku svog izvještaja navodi da mu je društvo pravio liječnik i botaničar Vitaliano Donati (1750: II–III), a na kraju najavljuje knjigu u kojoj će biti prikazani svi natpisi i spomenici u Istri i više od dvjesto natpisa koje je Donati prikupio na putovanjima po Istri i Dalmaciji (1750: XXIX–XXX). I sam Donati u uvodu svog djela *Della storia naturale marina dell'Adriatico* spominje „quasi infiniti pezzi d' antichità ed iscrizioni“, koje namjerava objaviti u nastavku zajedno s drugim podacima s istočne obale Jadrana (1750: III). Zbog brojnih obveza to nije uspio ostvariti.

20 Maffei je bio u posjedu dokumenta iz kancelarije akvilejskog patrijarha s početka XV. stoljeća, kojim se određivala kazna od 100 bizancija za svaki otuđeni kamen iz kazališta ili amfiteatra (1731: 357). Carli-Rubbi ističe da su gotski vladari Teodorik i Atalarik svojim dekretima zaštitili rimske spomenike (1750: XXVI).

Godinu dana nakon posjeta Puli Fortis, tada još pripadnik augustinskog reda,²¹ boravi u Rimu radi usavršavanja u teološkim studijama. O svojoj fascinaciji spomenicima „vječnoga grada“ javlja u pismima padovanskim prijateljima (Ciancio 1995: 66).

Godine 1770., u drugoj polovini svibnja, Fortis obilazi otoke Cres i Osor, odnosno Lošinj.²² Posjetit će ih ponovno na povratku s prvog putovanja po Dalmaciji u rujnu sljedeće godine. Boravak na Cresu i Lošinju potaknuo je i financirao James Stuart, grof od Butea, škotski aristokrat i britanski političar, polihistor i kolekcionar, pokrovitelj umjetnosti i znanosti „te osobito prirodoslovlja“ (Fortis 1771: 1).²³ Posveta Buteu najavljuje geološka i paleontološka istraživanja kao primarni cilj putovanja (Fortis 1771; 1771a: 158). U *Ogledu o zapažanjima* obuhvaćena su poglavljima XIII., „Caverne, e Voragini“, XIV., „Ossa Fossili“, XV., „Impasto de' marmi, e petrificazioni“, XVI., „Corso degli Strati“ i dijelom u VI. poglavlju „Indole del suolo dell'Isola“ (Fortis 1771: 84–90, 90–103, 103–110, 110–115, 48–50). Buteu, kao pasioniranu botaničaru, bili su zanimljivi i IX. poglavlje „Arbusti, ed erbe utili o Malefiche“, a i dio VI. poglavlja (Fortis 1771: 67–72, 48–60).²⁴ Prva tri poglavlja, gdje Fortis poseže za mitološkom predajom i književnim izvorima, pretposljednje (XVII.), gdje antički autori i arheološki predmeti svjedoče o davnom razdoblju geološke povijesti otoka, i posljednje „Iscrizioni antiche“ (Fortis 1771: 1–33, 116–135, 135–142) isto su tako odražavali Buteove interese i afinitete.²⁵ Bute je financirao i objavljivanje knjige Roberta Adama *The Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro*, a Adam je u neoklasičnom stilu projektirao njegovu ladanjsku rezidenciju Lutton Hoo.²⁶ Godine 1780. izabran je za prvog predsjednika škotskog antikvarskog društva.

Poput Butea i mnogi drugi pripadnici zapadnoeuropske intelektualne elite – među njima i mnogi profesionalni znanstvenici – spajali su prirodoznanstvenu znatiželju i antikvarske interese.²⁷ Formativni kurikulum obrazovanog

21 Augustinskom redu pristupio je 1757. godine, a napustio ga je 1772. prešavši u svjetovni status nakon napetosti do kojih je doveo svojom nedisciplinom. Više u: Muljačić 1996: 57–58.

22 V bilj. 13.

23 O Buteovoj ulozi: Muljačić 1996: 25–26, osobito bilj. 25 i 42.

24 Botanički odsječak, vrlo stručno pisan, sastavio je Fortisov suputnik Domenico Cirillo, liječnik i profesor botanike na napuljskom sveučilištu (Fortis 1770: 156–157). I drugi sudionik putovanja John Symonds, pravnik, povjesničar i agronomski stručnjak, pridonio je nastanku knjige (Fortis 1770: 153). Poljoprivrednom tematikom bave se dva odjeljka: VII., „Coltivazione“ (Fortis 1771: 51–59), i VIII., „Prodotti“ (Fortis 1771: 59–72). I grof Bute želio se priključiti ekspediciji, ali spriječila ga je bolest (Muljačić 1996: 25).

25 Na Buteov poticaj, u funkciji dokazivanja autentičnosti Ossianovih pjesama, Fortis na kraju *Ogleda* kao primjer „narodnog pjesništva“ donosi *Pjesmu o Milošu Kobiliću i Vuku Brankoviću* (*Canto di Milos Cobilich e Vuko Brancovich*; 1771: 162–168) uspoređujući autore takvih *pisama* sa „škotskim Keltima“ (Fortis 1771: 161; iz javnog pisma Johnu Symonds). Pjesmotvor je preuzeo iz Kačićeve pjesmarice, ali nije naveo izvor.

26 Adamova knjiga izašla je 1764. godine. Lutton Hoo građen je od 1766. do 1770.

27 Primjerice John Strange bio je član i prirodoznanstvenoga Royal Society i Royal Antiquarian Society, a oba društva blisko su surađivala. Antonio Vallisneri (1661. – 1730.), liječnik i prirodoslovac (otac istoimena Fortisova suvremenika) bio je skupio veliku geološku zbirku

sloja temeljno se na antičkom nasljeđu i njegovim humanističkim izvedenicama, antika je ostala sveprisutna kulturna referenca i kad je u novome, posthumanističkom poretku ljudskoga znanja izgubila položaj neupitne autoritarne instance. Uz to, postignuća prirodnih i egzaktnih disciplina već su u prethodnom stoljeću postala predmet zanimanja obrazovane javnosti.

Spomenuta dva područja – u okviru jedinstvenoga istraživačkog postupka – povezao je engleski fizičar John Hooke, sljedbenik Baconove eksperimentalno-induktivne metode i njegove interpretacije mitova. Korak dalje od Bacona, Hooke i u proučavanje prirodnih datosti uvodi vremensku dimenziju: da bi se postigla znanstveno utemeljena procjena aktualnog stanja, nužno je istražiti fizikalnu povijest Zemlje i spoznati dinamiku procesa koji su ju tijekom vremena oblikovali. Svjedoci mijena kojima je bila izložena materijalni su ostaci – prirodni, poput okamina i minerala, kao i oni koji potječu od ljudske ruke. Kao putokaz mogu poslužiti i pisani izvori iz minulih vremena: zemljopisna i povijesna djela, ali i pjesnički tekstovi koji prenose drevne mitove, jedini trag daleke, pretpovijesne prošlosti. Ove posljednje potrebno je podvrgnuti kritičkoj interpretaciji, kako bi se razlučili podaci važni za formuliranje prirodnoznanstvenih pretpostavki.²⁸

U *Ogledu* Fortis na više mjesta demonstrira uvjerenje da su povijest Zemlje i povijest prirode tijesno povezane s antičkom poviješću i antičkim književnim narativima. U prvom poglavlju „Vari nomi antichi dell’Isola, e Scrittori che ne parlano“ (Fortis 1771: 1–11) – gdje navodi antičke pisce koji spominju otok,²⁹ počevši od najdavnijih vremena, kad se povijest ispreplitala s mitom (1771: 1) – iznosi pretpostavku da se u Orfejevu spjevu o Argonautima – gdje oni preko Meotskih močvara i Tanaida dopiru do Sjevernog oceana³⁰ – pod koprenom alegorija i mitskih priča krije podatak o stvarnim plovnim putevima u antici, od kojih su neki bili poznati i u njegovo vrijeme (1771: 5–6).

Već na prvoj stranici uvodi raspravu o podrijetlu otočnih toponima, koju će nastaviti i u sljedećim dvama poglavljima. Većina antičkih autora Cres i

i zbirku arheoloških i antikvarnih predmeta. Za više pojedinosti: Toscano 2006: 12–16, 22–24, 162–170. Etruskolog Giovanni Battista Passeri, koga spominje Fortis (1984: 27), jedan je od utemeljitelja geologije.

28 Pri razradi svojih geomorfoloških teorija Hooke se pozivao i na Seneku i Plinija, ali i na Platonov mit o propasti Atlantide i Ovidijeve *Metamorfoze* (Mina 2011: 168–172; 2012: 389–395). Neke od kriterija uporabljivosti mitova Fortis iznosi u *Ogledu* (1771: 15–16). Hooke spominje u kontekstu rasprave o podrijetlu okomitih raspuklina vapnenastih slojeva (1984: 27). Fortis je poznavao i teorije Georges-Louisa Leclerca de Buffona (*Histoire Naturelle*, 1749.), Charlesa Bonneta (*Contemplation de la Nature*, 1764.) i Nicolasa Boulangerera (*L’Antiquité, dévoilée par ses usages*, 1766.), koji u Hookovo nasljeđe ucjepljuje ideje Giambattiste Vica (Ciancio 1995: 110–166, *passim*). To su geografi Skilak iz Kariande (točnije, PseudoSkilak), Skimno Hijanin, Dionizije (Perieget), Strabon, Ptolomej, Pomponije Mela, Plinije stariji, Stjepan Bizantinac, povjesničar Apijan i pjesnici Orfej, Apolonije Rođanin i Lukan (1771: 1–8).

29 To su geografi Skilak iz Kariande (točnije, PseudoSkilak), Skimno Hijanin, Dionizije (Perieget), Strabon, Ptolomej, Pomponije Mela, Plinije stariji, Stjepan Bizantinac, povjesničar Apijan i pjesnici Orfej, Apolonije Rođanin i Lukan (1771: 1–8).

30 Meotske močvare antičko je ime za Azovsko more, Tanaid odgovara rijeci Don. O tome plovnom putu v. i Katičić 1995: 45.

Osor nazivaju Apsirtida, Apsirtidi, Apsirt, Apsircij (na talijanskom *Apsirtide, Apsirtidi, Apsirto, Absirzio*) smatrajući ga mjestom ubojstva i ukopa Medejina brata Apsirta (Fortis 1771: 1-9).³¹ U III. poglavlju³² donosi mit o krađi Zlatnog runa parafrazirajući *Argonautike* Apolonija Rođanina. Izravno pak navodi stihove gdje je riječ o plovnom putu koji su egipatski svećenici otkrili kormilaru Argu, a vodio je od Crnog mora Istrom, tj. Dunavom³³ uzvodno i rijekom koja se od njega odvaja do Jadrana. Njime su bježali Argonauti, a na istom pravcu pretekli su ih Kolšani. Fortis smatra da tu priču ne treba odbaciti kao potpuno izmišljenu.³⁴ Pretpostavka da je u davno doba postojao odvojak Dunava, koji je vodio do Jadranskog mora, daje mu ključ za tumačenje specifične geološke pojave koju je zapazio na Kvarnerskim otocima i u Istri. Rijeku Istar, koja se ulijevala i u Jadransko i u Crno more, spominju Skilak iz Karijande, Skimno Hijanin i Pomponije Mela, koji tvrdi da je po toj rijeci Istra dobila ime. Njima se pridružuje Aristotel, koji dunavskim putem u Jadran šalje trihiju, odnosno sardinu. (Fortis 1771: 123-127, 83, 129-130).³⁵ Možda je u njihovo vrijeme još bio zaostao neki trag ili su samo nastavljali drevnu predaju (Fortis 1771: 125). Fortis tumači i ispravlja Apolonijeve zemljopisne nazive, ali ne vodi računa o mogućnosti da je ta davna predaja nastala na temelju netočnih zemljopisnih predodžbi, koje su se s vremenom mijenjale prilagođavajući se stvarnom stanju.³⁶ Takvo razmišljanje možda bi ga pokolebalo u „optimističnom“ uvjerenju o korespondiranju mitskih prikaza i prilika na terenu.

Fortis vrlo strastveno – uz brojne geološke podatke i učene analogije – zastupa tezu o postojanju Istra ili slične površinske rijeke, koja se ulijevala u Jadran na istočnoj obali Istre. Navodi kao dokaz pijesak riječnog podrijetla prisutan na više mjesta u Istri, koji ne potječe od istarskih rijeka novijeg doba i kojim su izgrađeni i otoci Susak i Srakane.³⁷ Daljnje uporište za svoju tezu nalazi u petrografskom sastavu i konfiguraciji istarskog teritorija, a poziva se i na načelne geološke argumente.³⁸ Na kraju, kao „opipljiv i vidljiv spomenik“

31 Naziv Apsirtidi odnosi se i na cijeli arhipelag. O prikazu Apsirtova ubojstva u tekstovima grčkih pisaca: Katičić 1995: 72-75.

32 *Suoi Abitatori antichi, e sua Storia Civile in ristretto* (1771: 16-33).

33 Istar je grčko ime za Dunav, preuzeto od Tračana (Katičić 1995: 40).

34 „(...) non è da credersi una fanfaluca così su due piedi“ (1770: 154). Također 1771: 6. Antičkim autorima koji niječu taj plovni put – Pliniju, Strabonu, Diodoru Sicilskom i od modernih Cluveriusu – pripisuje ograničene spoznaje, temeljene na stanju u njihovo doba.

35 Plinije prepisuje Aristotela, ali u tom dijelu mijenja njegov tekst i trihiju u Jadran upućuje podzemnim tokovima (Fortis 1771: 129-130).

36 O toj problematici u vezi s Apolonijevim spjevom iscrpno u poglavlju „Apolonijeve geografski i mitološki podaci o Podunavlju i Jadranu“, Katičić 1995: 35-71, osobito 45 i 49-50.

37 U pradavna su vremena po Fortisu Kvarnerski otoci i Istra bili su dio istog kopna (1771: 124-125).

38 „E di fatti qual è il geologo assennato, che francamente ardisca negare la possibilità di ciò, che dipende da rivoluzioni fisiche, delle quali abbiamo sotto gl'occhi ogni giorno gli esempi“ (1771: 127-128). Po novijim istraživanjima pijesak na Susku, Srakanama i Unijama potječe s alpskog masiva te je u pleistocenu raznesen vjetrovima i zračnim strujama (Mutić 1967: 53). Za glavne teorije o njegovu podrijetlu usp. 1967: 41. Neke ocjene Fortisovih geoloških zapažanja

podjele Istra i njegova dvojnog ušća, navodi arheološki nalaz: grčki novac s dvjema glavama okrenutim u suprotnom smjeru i natpisom *Istrihon*, objavljen u zbirci flamanskog slikara i numizmatičara Hubertusa Goltziusa iz XVI. stoljeća (Fortis 1771: 133).³⁹

Na Susku je Fortis naišao na nekoliko ploča isklesanih od grčkog mramora i još poneki prilično vješt klesarski rad te pretpostavio da su ondje obitavali ugledni ljudi i da je možda neki bogati Rimljanin na tome mjestu sagradio ljetnikovac. Da bi proučio jedan rimski natpis, morao je ući u mračnu i bijednu nastambu nekog mještanina, koji ga nije ni cijelog otkopao. Taj će natpis, zajedno s još šest s Cresa i Osora i jednim iz Istre, objaviti u posljednjem poglavlju „*Iscrizioni antiche*“.⁴⁰ Natpise s otoka dao je skupiti i sklonio u biskupsku palaču osorski biskup Dinarizio, a arhiđakon Matej Sović prepisao ih je i poslao Fortisu.⁴¹

Viaggio in Dalmazia (Put po Dalmaciji) sabire iskustva prvih triju Fortisovih putovanja tim područjem, 1771., 1772. i 1773. godine.⁴² Podijeljen je na dva dijela: prvi obuhvaća prostor od Zadra do Šibenika – obalnu dionicu, priobalne otoke i dio zaleđa; drugi – obalni predio od Trogira do Makarskog primorja i dio zaleđa, otoke Čiovo, Vis, Palagružu, Hvar i Brač te Rab u Kvarnerskom zaljevu.⁴³ Na kraju prvog dijela Fortis je objavio putopis *Iter Buda Hadrianopolim (Putovanje iz Budima u Drinopolje; 1984: 115–145)* diplomata, crkvenog premeta i pisca Antuna Vrančića iz 1553. godine, koji se čuvao u obiteljskoj knjižnici grofova Draganić Vrančić.

Engleskom izdanju *Put* dodani su izvješće o otoku Pagu i tri javna pisma Johnu Strangeu s opisima Primorske Hrvatske, primorskog dijela Velebita, Like, ponovno Paga i otoka Krka.⁴⁴

sa stajališta današnje znanosti iznosi D. Balenović (Fortis 2014: 21–23). Čini se da je nakon posjete Ljubljani 1777. godine Fortis bio sklon prihvatiti Plinijevo mišljenje o djelomičnoj podzemnoj vezi između dvaju mora, odnosno mogućnosti da su se između nekih dionica mali brodovi prenosili kopnom (Muljačić 1996: 114). Spon, kad govori da su Kolšani osnovali Pulu, citirajući Kalimaha i Strabona, smatra da su onamo mogli dospjeti jedino prenijevši brodove na ramenima (Krmptić 1997: 19).

39 Fortis tvrdi da je četiri primjerka tog novčića vidio i u kraljevskom muzeju Capodimonte u Napulju. Pritom ističe važnost numizmatičkih dokaza: „Gli eruditi apprezzatori delle monete antiche, i quali ben sanno quanta fede si debba aver loro, e quanto vantaggio, e chiarezza n’abbia sempre ritratto la storia de’ più lontani tempi (...)“ (1771: 134).

40 Takav se poredak javlja i u Sponovu putopisu (Krmptić 1997: 29–37).

41 Jedan natpis čuvao se u sakristiji crkve sv. Izidora u Cresu (1771:142). Na otoku Fortis nije zatekao ni jedan grčki epigrafski spomenik, a bili su brojni sredinom XVI. stoljeća kad je otok posjetio sindik Sebastiano Giustiniani. Grčkom kipu preseljenom u mletačku palaču Grimani izgubio se svaki trag (1771:135–136). Sović je Fortisa podučavao staroslavenskom i pomogao mu je pri prijevodu *Asanaginice* (Muljačić 1996: 28–29, osobito bilj. 5).

42 Prvo putovanje financirao je grof Bute, drugom su se financijski pridružila trojica mletačkih patricija, na treće je Fortis krenuo po službenom zadatku proučavanja ribarstva, uz potporu mletačke vlade (Muljačić 1996: 60, 79–80, 84).

43 Fortis, 1774: V–VIII, 1–180; V–VIII, 1–204. U hrvatskom izdanju (Zagreb, 1984.), na koje ćemo se pozivati u daljnjem tekstu: 3–114 i 149–265.

44 1984: 266–270, 271–288.

Fortisovo istraživanje u Dalmaciji obuhvatilo je još jednom teme koje su prikazane u *Ogledu*, a predložene su, kao orijentacija istraživaču, u upitniku „Notizie preliminari“ („Naputci“),⁴⁵ tiskanom uz prvo izdanje *Ogleda*. Upitnik sadrži detaljan popis predmeta iz mnogih područja – astronomije, pomorstva, hidrografije, botanike, agronomije, zoologije, zootehnike, anemografije, zemljopisa, geologije, privređivanja, antropologije⁴⁶ – o kojima bi istraživač-putnik trebao prikupiti podatke. Posljednje poglavlje nosi naslov „Delle antichità, arti e scienze“.⁴⁷ Međutim, u *Putu* je fiksna organizacijska shema *Ogleda*, preuzeta iz upitnika, zamijenjena slobodnim narativnim tijekom koji prati Fortisovo kretanje pojedinim dionicama zacrtanog itinerara.⁴⁸ Autorovo putničko iskustvo mnogo je bogatije, događanja dinamičnija, pa u većoj mjeri dolazi do izražaja i njegovo pripovjedačko umijeće.

Sadržaj knjige posredovan je u obliku javnih pisama, koja upućuje svojim mecenama i znanstvenim suputnicima. To su John Stuart, Frederick Hervey,⁴⁹ Jacopo Morosini i John Strange, paleontolog Gabriele Brunelli, biolog Lazzaro Spallanzani, švedski mineralog Johan Jacob Ferber, profesor prirodopisa Antonio Vallisneri i botaničar Giovanni Marsili.

Fortis je želio da poglavlje „Iscrizioni antiche“ u *Ogledu* sastavi padovanski erudit Giuseppe Gennari. On nije pristao, ali mu je pomogao prijevodom i objašnjenjima (Muljačić 1996: 29, 40, 57). I *Put po Dalmaciji* namjeravao je zaključiti epigrafskim poglavljem. Obratio se za suradnju opatu Girolamu Silvestriju, ali je zbog njegove nevoljkosti i pomanjkanja vremena bio prisiljen odustati (Muljačić 1996: 91, 98; Fortis 1984: 176). Isto tako nije uspio dobiti neobjavljene natpise iz Salone, koje je skupio „jedan marljivi građanin Splita“ jer je dotični dao prednost nekompetentnu ilustratoru Farlatijeva djela *Illyricum sacrum*, čiju nepouzdanost razotkriva na više mjesta u *Putu* (Fortis 1984: 81, 83, 149, 204, 206–207, 236, 239),⁵⁰ a neke ga pogreške čak tjeraju na smijeh (Fortis 1984: 149).

Povrijeđen odbijenicom pribjegava taktici kiseloga grožđa te se lažno opravdava što ipak nije „potpuno zanemario davne ostatke“: „štovanja vrijedan primjer gospodina Tourneforta“ ohrabrio ga je da ih usput spomene, a uzbunila ga je i „svakidašnja opasnost uništenja“ koja prijete svim antičkim ostaci-

45 Naslov „Naputci“, koji predlaže Muljačić (1996: 39), primjereniji je sadržaju spisa od „doslovnog“ prijevoda „Uvodne napomene“ u: Fortis 2014: 367. Za puni naslov talijanskog teksta v. *Bibliografija*, Fortis 1771a.

46 U upute putopiscima i putnicima – primjerice onima koji su kretali na *Grand Tour* – ti su elementi uvedeni slijedom izvještaja iberskih konkvistadora i kršćanskih misionara.

47 Tekst je pretiskan u: Muljačić 1996 (nepaginirano) i Fortis 2014: 368–383 (s prijevodom).

48 Fortis se pridržava sheme „Naputaka“ u „Dodatku“ iz engleskog izdanja i izvještaju s Korčule (Muljačić 2011: 242–264). Astronomija je jedino područje koje izostavlja u svojim putopisima.

49 Frederick Hervey, anglikanski biskup Derryja u Sjevernoj Irskoj, ljubitelj mineralogije i arheologije, pratio je Fortisa na prvom putovanju po Dalmaciji (Muljačić 1996: 36–40). O ostalim Fortisovim britanskim mecenama v. bilj. 6, 20 i 22.

50 Zbog veće dostupnosti referiramo se na hrvatsko izdanje *Viaggia*. V. i bilj. 5.

ma razasutima po Dalmaciji. Napokon, želio je unijeti malo raznolikosti u svoj spis, nažalost, dosadan zbog obilja paleontološke građe (Fortis 1984: 176). Ovaj posljednji razlog uvjerljiviji je kao isprika potencijalnom širem čitateljstvu, naviknutom na „ugodno štivo“ i manje upućenom u znanstvenu tematiku nego adresatu teksta Strangeu, podjednako zainteresiranom i za arheologiju i za geologiju. U *Putu* dominiraju prirodoslovne, osobito mineraloške teme, ali Fortisovu bavljenju davnim ostacima najbolje pristaje izraz „marljivost“, koji je također upotrijebio u navedenom ulomku.⁵¹ Podatke o arheološkoj građi pribilježio je na više od pedeset mjesta od šezdesetak koja je posjetio. Većina nalaza potječe iz razdoblja rimske vladavine, vrlo je malo grčkih i slavenskih.⁵²

Najbrojniji su natpisi i ulomci predmeta svakodnevne uporabe – crjepova, vaza, vrčeva, posuda, žara – te arhitektonski fragmenti i građevinski ukrasi: ostaci arhitrava, frizova, krovnih vijenaca, obrađenog kamenja, bareljefa, stupova, kapitela, razbacani po poljima ili dostupni samo iskapanjem. Rjeđe se *in situ* može naći novac. Jedan odsječak prvog pisma Fortis je posvetio Trajanovu akveduktu, čije je ostatke zapazio u Filipjakovu i pratio ih prema početku (nedaleko od zadarskih zidina) i kraju (Biograd). Još jedan primjer javnoga graditeljstva ostaci su rimske ceste u okolici Burna. Sam se spuštao dijelom vojničke ceste Salona – Naronu koji se pruža duž rijeke Trebižata i većim je dijelom zarastao u grmlje (Fortis 1984: 16, 78, 237).

Fortis popisuje građevine i fragmente koji upućuju da je na nekom prostoru postojalo antičko urbano središte. Razmjerno su dobro sačuvani dijelovi zidina Aserije (u blizini zaseoka Podgrađa), koju spominju i Ptolomej i Plinije kao povlašteni grad liburnskih stanovnika. Detaljno opisuje stanje ruševina i smatra da bi daljnje istraživanje iznijelo na svjetlo dana mnoge dragocjene starine. Spominje dio polja u blizini Burna posutog razvalinama, koje stanovnici zovu Trajanski grad. Pretpostavlja postojanje brojnih rimskih spomenika u okolici Zadra, a toponime Karin i Nadin izvodi iz latinskih *Corinium* i *Nedinum*. Doznaje da su u okolici Karina vidljivi ostaci amfiteatra. U blizini mjesta gdje se dizao antički *Aequum* ostaci amfiteatra otkrivaju se iskapanjem. Na liburnsku Promonu podsjećaju ruševine rimskog zida i ostaci razasuti po okolnom kršu. I na otoku Žirju vidljivi su tragovi rimskog naselja. U Stobreču se još mogu vidjeti tragovi zidina Epetija. Brojni ostaci spomenika u okolici

51 Sadržajem se izdvaja poglavlje „O običajima Morlaka“ (1984: 31–69), povezano s literarnom i etnološkom problematikom koja je zaokupljala naslovnika, grofa Butea. Ipak, i ono odgovara koncepciji putopisa kako ju je zacrtao Fortis u „Naputku“, gdje se u poglavlju VII. „Degli Uomini“ upute odnose na antropološke karakteristike određenog kraja. Njih je za područja istočnog Jadrana namjeravao prikazati i Vitaliano Donati (1750: III).a

52 Ruševne zidine zvane Stari Trogir možda su „grčke razvaline iz kasnoga doba“ (1984: 150). Na Visu se iskapanjem može naći i poneki grčki natpis i posuđe slično etruščanskom. U luci sela Visa naziru se „jadni“ tragovi nekadašnje grčke naseobine, a potvrđuju je i dvije vrste novca (1984: 246). U Drašnicama Fortis prepisuje dva slavenska natpisa od kojih je jedan „imao poneko jedinstveno slovo“, a drugi je spominjao prolazak hercega Stjepana tim krajem. Njegov prijatelj opat Grubišić prepisao je s kaštela u Drveniku „stari slavenski natpis vrlo složenim ciriličnim pismom“. Blizu Gospine crkve u Tučepima nalaze se stari slavenski grobovi „bez ikakva natpisa, ali s raznim bareljefima“ (1984: 229). Slični su oni pokraj (obale) Trebižata (1984: 237), a na takvima su ručali Fortis i njegova pratnja na poziv Morlaka Vukovića (1984: 193).

Trilja možda su tragovi rimskog Tilurija. U blizini Starigrada na Hvaru ostale su nad zemljom rijetke razvaline drevne Farije. U selu Vidu prepoznaju se tragovi antičke Narone (1984: 22–23, 78, 29, 195, 76, 110, 183, 198, 251, 238).⁵³

Opis Dioklecijanove palače prepušta knjizi Roberta Adama (Fortis 1984: 173–174).⁵⁴ Od drevne Salone preostale su samo uboge razvaline i bijedni tragovi. U XVI. stoljeću – po priloženom opisu sindika Giambattiste Giustinianija – još je bilo sačuvano dovoljno relikata velebnih građevina, koji su svjedočili o nekadašnjoj veličini i važnosti grada (Fortis 1984: 173–177).

U Zadru more prekriva ostatke građevina i stare pločnike trga, a morem su okružene i ruševine pokraj Nina. U močvari kod Pruda, po tvrdnjama stanovnika, pod vodom se vide „tragovi prostrana grada“. Nedaleko prolazi potopljena stara cesta. Potopljeni ostaci naselja, najčešće mozaici i razvaline, vidljivi su i u makarskoj luci i obližnjoj močvari. More je potopilo imanje cara Licinijana i nekadašnji izvor u Živogošću, rimske žare u Sućurju, mozaike na Visu i ostatke naselja između rijeka Goduče i Jujave (Fortis 1984: 14–15, 238, 215, 222, 254, 246, 97). Ti su arheološki predmeti izravno uključeni u formulaciju prirodoznanstvenih pretpostavki jer se, u sklopu teorija o nastanku Zemlje, smatraju dokazom podizanja mora, koje se događalo tijekom mnogih stoljeća.⁵⁵

Na više mjesta Fortis nailazi na antičke relikte u funkciji građevinskih elementa novih zdanja. U Šibeniku rimski natpis uzidan je u gradske bedeme, slično je i u Omišu, u Krku je umetnut u zid gradske vijećnice, u Stobreču u pod crkve izgrađene na starim zidinama, u Sinju u zid privatne nastambe. U Zaostrogu su dva natpisa završila u crkvi sv. Barbare. U Starigradu je od dvaju sačuvanih bareljefa jedan smješten na vrhu crkvenog zvonika (Fortis 1984: 87, 206, 282, 183, 197, 234, 252). Pritom se barbarstvo i neznanje stanovnika natječu s fratarskim barbarstvom. U Saloni Fortis nije uspio otkupiti po umjerenj cijeni „neke lijepe, tek otkrivene ploče“ od lokalnog stanovnika, koji je već bio ugradio fragmente natpisa u pragove svojih prozora i vrata. Gramzivost seljaka, koji potajno odvlače natpise, razmjerna je njihovom barbarstvu jer ih radije razbijaju nego da ih prepuste za prihvatljiv iznos (Fortis 1984: 176). U Podgrađu su se, doduše, stanovnici počeli tako ponašati nakon što su bili prisiljeni da, bez naknade, zapregama odvuku neke nadgrobne natpise sve do mora. Tu je Fortis ipak naišao na susretljivijeg Morlaka Jureku, od koga je „za male novce“ kupio jednu nadgrobnu ploču. I u Ekvumu (*Aequum*, kasnije

53 Fortis uz to spominje kako je na Krku biskup Zuccheri otkrio ruševine naseobine Fulfiniona, koja je cvala u vrijeme Plinija i Ptolomeja (Fortis 1984: 284).

54 Fortis ostatke Dioklecijanove palače naziva „veličanstvenima“ i „uzvišenima“, ali prigovara grubosti plastike, kao i lošem ukusu tog doba. Slične primjedbe iznio je i Spon (v. Krmpotić 1997: 24).

55 Fortis opširno raspravlja o tom pitanju u *Ogledu* (1771: 117–119), gdje spominje i potopljena predgrađa Pule i Sipar u sjevernoj Istri. Na obama mjestima se pod vodom vide mozaici. U *Putu* primjećuje da je jelšanski cement slabije kakvoće „jer je dugi niz stoljeća bio izložen vodama s neba i s mora“ (1984: 253). Do zaključka o podizanju mora je prije Fortisa došao Vitaliano Donati naišavši na potopljene mozaike i druge ostatke na Visu, Čiovu, Žirju, u Zadru, Diklu i Puli (1750: XII–XIV). Za rasprave o formiranju Zemlje, u kojima sudjeluje i Fortis, usp. Ciancio 1995: 95–166; o djelovanju vode 126–127.

Čitluk) antički su spomenici izloženi uništavanju radi lakšeg prijevoza (Fortis 1984: 23, 26, 195).

Župna crkva u Podgrađu sagrađena je od ulomaka upropaštenih natpisa i ostataka nekoga krovnog vijenca. Na Murteru je Gospina crkva, zvana Gradina, podignuta od ostataka zidina. Kninski fratri su „po običaju vjerskog barbarstva“ razbili dio arhitrava i krovnog vijenca, načinjena od grčkog mramora i umjetnički ukrašena bareljefom s cvjetnim vjenčićima i prikazima vodozemnih životinja, „za nekakav ukras u svojoj crkvi“. Na otočiću Sustipanču barbarski fratri razbili su natpise u komade da bi popločili neko „bijedno dvorište“, a s natpisa u bronci skinuli su slova. U Zaostrogu su, radi izgradnje crkve pored samostana, iz cijele okolice dovukli „golemu količinu drevnoga kamenja, s kojega su pomno otukli slova“ (Fortis 1984: 23, 108, 77, 107, 234). Doduše, i mletačka vlast pokazala je jednak praktični smisao kad je zadarske utvrde sagrađila „na račun drevnih ostataka“ (Fortis 1984: 13).⁵⁶

Neke su spomenike spasili mjesni uglednici. Zadarski liječnik Danieli dao je o svome trošku dopremiti četiri velika kipa iz Nina,⁵⁷ a sačuvao je i dijelove drugih skulptura i natpise iz raznih mjesta u Dalmaciji, među njima tri grčke ploče s Visa i jedan koji spominje Spon, kao i grčki i rimski novac (Krmpotić 1997: 34; Fortis 1984: 13). U Skradinu, rimskoj Scardoni, o čijoj slavnoj prošlosti sad svjedoči samo šest neoštećenih spomenika, dva natpisa sačuvao je kanonik Mercati, a biskup Trevisani dao je prikupiti rimski novac (Fortis 1984: 82).

Fortis spominje i jednoga talijanskog kolekcionara, mletačkog patricija Jacopa Nanija, u čiju je zbirku dospjela većina natpisa iz okolice grada Raba, a kao poprište sličnih otuđivanja, kojima se popunjavaju talijanske zbirke, navodi i Tučepe (odakle su odnošeni i grčki natpisi) i područje antičke Narone. „Skupljači natpisa“ obišli su i Zadar i Trogir (Fortis 1984: 230, 238, 258, 13, 156). Stoga ima razumijevanja za nepovjerenje lokalnih stanovnika „prema strancu, osobito prema Talijanu“ (Fortis 1984: 183), makar je Stobrečane sumnjičio da su od njega skrili dio arheološkog materijala. Manje je tolerantan prema župniku u Drašnicama, a župnika iz Žrnovice, koji je tvrdoglavo odbijao otvoriti crkvu, obasuo je bujicom psovki na „ilirskome“. U selu Vidu pristup natpisima onemogućila mu je „zlobna lijenost“ stanovnika (Fortis 1984: 230, 186, 238).

Uz uspješan *deal* s Morlakom Jurekom Fortis napominje da će sve natpise koje je prikupio ponijeti u Italiju (Fortis 1984: 26). Natpise je većinom prepisivao, ali dio je bio namijenjen zbirkama njegovih mecena. Jedan natpis iz Dalmacije darovao je Giovanniju Marsiliju (Petrić 1998: 149). Međutim u Skradinu, nadahnut nekadašnjom slavom i ugledom Scardone, glave rimske Liburnije, apelira da se ubuduće „časne uspomene“ na to doba ostave na mjestu gdje su pronađene. Primjedba da natpisi odneseni u Italiju „gube najveći dio svoje vrijednosti“ otvara pitanja koja nadilaze okvire nostalgичnog prisjećanja (Fortis 1984: 82).

56 I *pasquinata* „Quod non fecerunt barbari, fecerunt Barberini“ svjedoči da antičke spomenike nisu uništavali samo pripadnici siromašnih i neobrazovanih slojeva.

57 Ruševine Nina potpuno su zatrpane, stoga Fortis ističe „goleme troškove“ koje je imao Danieli (1771: 13–14).

Neki lokaliteti posebno su ga se dojmili i opisuje ih emfatičnim izrazima prizivajući veličinu minulih vremena i sjaj rimske civilizacije. Za suvremeno stanje ima samo riječi „pust“, „ubog“, „bijedan“, „jadan“, „turoban“, „kukavan“.

Nekad bogatu i moćnu Aseriju naslijedile su bijedne kuće uboga zaseoka Podgrađa. Veličanstvena građa bedema i fini mramori svjedoče „kako su u tom kraju vladali dobar ukus i veličina“. Po pustoj Bukovici, među jadnim ostacima starih rimskih prebivališta i ulomcima uništenih natpisa, ističe se komad četverostrana stupa urešena bareljefima na kojem se čita fragment drevne pohvale. Na Murteru zaostali su „predivni komadi krovnooga vijenca“, koji su pripadali nekoj veličanstvenoj građevini. Ruševine Salone, koje je zatekao sindik Giambattista Giustiniani, još su odavale „plemenitost, prostranost i veličanstvenost“ toga grada, u Fortisovo vrijeme svedena na ubogo selo. U Ekvumu su otkopani lijepi komadi arhitektonskih ukrasa, izrađenih „s najboljim ukusom“. Ulomci spomenika „iz najboljeg doba“ preostali su u Prudu. „Divno“ ukrašeni arhitrav i krovni vijenac, koje su izmasakrirali kninski fratri, vjerojatno su potjecali iz nekog nimfeja. U močvari nedaleko od Makarske mogli su se vidjeti „ostaci veličanstvene grobnice i komadi divnih stupova“. Kupališta, akvedukte, ponosne građevine i zidine antičke Narone zamijenili su ubogo selo i bijedna morlačka staništa (Fortis 1984: 22–23, 78, 108, 175–176, 195, 238, 77, 215, 238).⁵⁸

Krhotine rimskih spomenika, razasute po neobrađenim i negostoljubivim područjima Dalmacije, pridonose sumornoj slici zaboravljene i zapuštene pokrajine, čiji stanovnici, pritisnuti endemskim siromaštvom, nisu u stanju popraviti vlastite prilike.⁵⁹ Ostaci „prelijepih“ i „veličanstvenih“ građevina podsjetnik su na bolja vremena kada primjerice – kako Fortis izričito navodi –

58 U Fortisovu kozmogonijsko-mitološkom epu *Dei cataclismi sofferti dal nostro pianeta* negativni pol opreke, kojom gradi figuru *similitudo*, odbojan je lik tamošnjeg stanovnika: „La luce, cui spargeano i ricchi Doni, / Pel negro Speco diffondeasi intorno/ E tutte ne splendea de' tardi Gnomi / Le tette faccie. In simil guisa io vidi/ Là, 've fu Pola un dì, fra le vetuste / Macerie errando, del cadente Sole / Sozzarsi i Rai sopra lo schifo Volto / Dell'egro Abitator, chi, mal reggendo / Su le piagate Gambe il gonfio Corpo, / Siede spossato appo l'Augusta Mole / Del gran Teatro, o presso all'aurea Porta, / onde ancor chiara è l'insalubre Terra“ (1786: 12–13). Tekst je počeo pisati nakon prvog povratka iz Istre da bi ga u cijelosti objavio, uz engleski prijevod, 1786. godine.

59 Fortis to naglašava na više mjesta u *Ogledu* i *Putu*. Stanovnici Bosiljine prisiljeni su jesti korijenje koje ih truje, a Vrgorčani se zbog gladi odaju krađi (Fortis 1984: 151, 236). Tu proziva dalmatinske plemiće i vlasnike zemljišta zbog nebrige o kmetovima, ali bilježi i drsko ponašanje seljaka prema posjednicima (Fortis 1984: 108). Osor je sveden na „cadavere di città“, a stanovništvo iznemoglo, grozničavo i izgladnjelo (Fortis 1971: 37, 38, 112). Primjedbama o parazitiranju klera (Fortis 1971: 37–38), koje kao militantni prosvjetitelj nije mogao prešutjeti, stekao je neprijateljstvo osorskog biskupa Bernardija (Muljačić 1996: 31). Ipak, dio obale i otoka pošteđen je zaostalosti i siromaštva. Grad Cres okružuju umješno obrađena polja (Fortis 1771: 53–54), pitoma kaštelanska obala daje obilne proizvode, Hvar je najplodniji otok na Jadranu (Fortis 1984: 164, 254), Makarani su sami uklonili izvor kužnog zraka (za Fortisa je to „rodoljubni“ čin; 1984: 214). Ponegdje ima dobre riječi i za dalmatinske pučane. Jednako kao u *Putu po Dalmaciji* Fortis je u *Lettere geografico fisiche sopra la Calabria e la Puglia* (1784.) reagirao na siromaštvo, zaostalost i nebrigu vlasti, koje je zatekao u Južnoj Italiji.

područje oko Knina i rijeka Cetina nisu bili zanemareni kao u njegovo doba, a kraj oko Neretve bio je bogat i napredan.⁶⁰

Kao osvjedočeni prosvjetitelj Fortis smatra da je pred prizorima zapuštenosti i bijede dužan učiniti više od pukog bilježenja zatečenog stanja te se angažirati kako bi se prosvjetiteljski ideologemi na koje se poziva – „opća korist“, „narodno dobro“, „korist i boljitak naroda“, „probitačnost“, „blagodat“, „dobra i korisna znanost“ – pretočili u konkretne činjenice.

Tom cilju usmjerene su i praktične upute koje iznosi na više mjesta u putopisima: iz tršlje bi stanovnici mogli dobivati smolu i ulje, iz jasena manu, uzgoj kestena i sadnja krumpira riješili bi problem škodljive prehrane i gladi, izgradnja skladišta soli na Visu prištedjela bi ribarima putovanje do Hvara ili propadanje dijela ulova. Regulacija vodenih tokova i isušivanje močvara oslobodilo bi plodnu zemlju i koristilo zdravlju stanovnika (Fortis 1771: 72, 60, 58 i *passim*; 1984: 26, 151, 103, 77, 198, 247–248). Uz većinu prijedloga apostrofira „premudru vladu“, koja je tih godina, u okolnostima ekonomske krize i slijedom primjera naprednijih europskih sredina, svoja reformistička nastojanja usmjerila i prema istočnojadranskim posjedima.⁶¹

Literat i dramaturg Carlo Gozzi smatrao je da opisu starina nije mjesto u prirodoznanstvenom tekstu. Fortis se pozvao na autoritet botaničara Tourneforta, koji je u putopisu *Relation d'un voyage du Levant* opširno obradio marmorne natpise s grčkih otoka premda „nisu bili salata“.⁶² S iskustvom trogodišnjeg boravka u vojnoj službi u Zadru i kontakata s tamošnjim morlačkim stanovništvom Gozzi je držao nerealnima Fortisove reformatorske zamisli.⁶³ Splićanin Pietro Nutrizio Grisogono, odvjetnik, sudac i zemljoposjednik, zamjerao je Fortisu površnost i „folklorni“ prikaz stanovnika Dalmacije⁶⁴ i odbacivao uvrštavanje podataka iz humanističkih područja u povijest prirode koja treba poslužiti „dobru naroda, očuvanju pojedinaca i koristi države“ (Nutrizio Grisogono 1780: VII–VIII).⁶⁵ U tom segmentu agronom praktičar Grisogono

60 Fortis 1984: 77, 195, 242. Na svima trima područjima nađeni su vrijedni spomenici, koji su postali žrtve neznanja, pustošenja i pljačke.

61 Iscrpne informacije o mletačkim reformističkim inicijativama u: Markovina 2010. U namjeri da zapušteno dalmatinsko ribarstvo pretvori u probitačnu privrednu granu mletačka vlada radi izviđanja postojećeg stanja u Dalmaciju šalje Fortisa kao najpogodnijeg za taj zadatak (Muljačić 1996: 80). Fortis se nije zanimao ribarstvom samo po nalogu mletačke vlade. Već 1771. godine zalagao se za reformu te djelatnosti primjećujući i nepovoljan položaj mjesnih ribara u odnosu na strance (Fortis 1771: 77, 119–120).

62 Muljačić, 1996: 82, osobito bilj. 15. Prvo izdanje Tournefortova putopisa tiskano je 1717. godine. Konzervativni Gozzi nije imao simpatije za Fortisa, ni za njemu bliske oca i kći Caminer zbog njihovih prosvjetiteljskih stavova i podrške Goldoniju.

63 Gozzi 1910, I: 75. Gozzi je boravio u Zadru od 1740. do 1744. godine.

64 U spisu izašlom neposredno nakon objavljivanja *Puti* (Nutrizio Grisogono, 1775). Uz prikaz poljoprivrede Kaštela Fortis u bilješci navodi da mu je podatke pismeno priopćio Nutrizio Grisogono (1984: 164).

65 O arheološkim podacima kaže: „Io non rintraccio ruderi di fabbriche antiche, di Città appianate, d'immaginati edifizij, per non involgermi in un labirinto da non potervi uscire se non a forza di stentate supposizioni, e per non supplire con la fecondità della fantasia a ciò che al fatto si oppone, per trarre i Lettori al mio sentimento“. Isto tako odbacuje referiranje na „antichi

mimoilazi se s Fortisom (koga ne spominje, ali na koga očito cilja). Fortisova je koncepcija sveobuhvatna, oslonjena i o povijesno i filozofijsko promišljanje prirodnih pojava. Namjera mu je prikazati sva relevantna obilježja nekog kraja (po kriterijima u „Naputku“) uključujući i povijesnu i kulturološku dimenziju. Pritom su pragmatično-proizvodni čimbenici, ma koliko bili aktualni, dio opće slike. Kao neposredni uzor, uza Spona i Tourneforta, mogao mu je poslužiti i Vrančićev putopis.

Fortis nije uvijek dosljedan u prikazivanju stanovnika Zagore i priobalnih sela. Oporava Donatijeve tvrdnje o barbarstvu Dalmatinaca na temelju vlastita iskustva i dokazujući da se Donati pogrešno poziva na Spona. Ima razumijevanja čak i za hajduke, ponavlja i neka negativna opća mjesta iz izvještaja mletačkih dužnosnika, a spominje i batinu kao odgojno sredstvo (što se moglo svidjeti Gozziju; Fortis 1984: 29–30, 218, 102). Neke nepovoljne ocjene pripadnika nižeg sloja mogao je čuti od lokalnih, građanskih i plemićkih sugovornika. Stilizacija Morlaka u rusooovskoj i predromantičarskoj maniri nije nepredvidljiva s obzirom na interese i očekivanja grofa Butea.⁶⁶ Opširnim poglavljem koje im je posvetio Fortis je pogodio ukus i mnogo šire publike. Ono mu je donijelo europsku slavu, a *Asanaginici* otvorilo put na stranice Herderovih *Volklieder*, u Goetheovu prepjevu.

Pri promišljanju metoda i ciljeva prosvjetiteljskog djelovanja Fortis nadilazi razinu neposrednih pragmatičnih učinaka, na kojoj se zaustavljaju njegovi oponenti. „Vjernu točnost“ (na temelju izravnog uvida)⁶⁷ ističe kao najpoželjniju osobinu istraživača, „koji ima na srcu narodno dobro kada ukazuje na mjesta koja je potrebno kultivirati, a napredak prirodne znanosti kada opisuje proizvode Velike Učiteljice“ (Fortis 1984: 85). U otvorenom pismu Antoniju Vallisneriju funkciju jamaca „vjerne točnosti“, koja bi mogla utjecati na promjenu negativnih stereotipa o Dalmaciji, dodjeljuje opisima antičkih ostataka. Daljnji argument, da u Dalmaciji „ne bi bile nikle onolike rimske kolonije da je to tako strašan kraj kako se opisuje“ (Fortis 1984: 85), svojevrsna je logička dosjetka, a ujedno prikriven i manipulativan potez reformističkog lobiranja.

Scrittori storici, o Geografici“ (1780: VII–VIII). Za Fortisa je to prilika da ispravi pogrešne podatke prethodnih autora, kao što je zacrtao u „Naputku“ (Fortis 1771a, VIII. 6.).

66 V. bilj. 41. Fortis je s vremenom, neovisno o Buteu, razvio interes za narodnu poeziju družeći se sa splitskim plemićem, istraživačem folklora Giulijem Bajamontijem.

67 Izravni uvid osnova je Fortisova istraživačkog postupka, a gdje nije ostvariv, dopušteno je prihvatiti pomoć „degli istrutti abitanti“ (1771a: VIII. 8.).

LITERATURA

Bertoša & Giudici 2013

S. Bertoša, A. Giudici, "Europski putnici u Istri od XV. do XIX. stoljeća", *Tabula* 11, Pula, 2013, 7-35.

Carli-Rubbi 1750

G. R. Carli-Rubbi, *Relazione delle scoperte fatte nell'Anfiteatro di Pola nel mese di Giugno 1750 dal conte Gian Rinaldo Carli-Rubbi*, Venezia, 1750.

Ciancio 1995

L. Ciancio, *Autopsie della terra, Illuminismo e geologia in Alberto Fortis (1741-1803)*, Firenze, 1995.

Donati 1750

V. Donati, *Della storia naturale marina dell'Adriatico*, Venezia, 1750.

Fortis 1765

A. Fortis, "Pensieri geologici ed osservazioni del chiariss. Abate Fortis Agostiniano, in occasione d'un suo viaggio sopra il monte Summano situato nel territorio Vicentino", *Giornale d'Italia spettante alla scienza naturale e principalmente all'agricoltura, alle arti e al commercio*, II/III, (20 Luglio), Venezia, 1765, 17-21.

Fortis 1770

A. Fortis, "Lettera del Chiariss. P. D. Alberto Fortis in cui si reca un saggio dell'Opera da lui composta spettante alla Storia Naturale di Cherso, e di Osero, diretta al Reverendiss. Sig. Canonico Sovich Arcidiacono d' Osero", *Giornale d'Italia spettante alla Scienza Naturale, e principalmente all'Agricoltura, alle arti, ed al commercio*, 7/20 (10. XI. 1770), Venezia (1770-1771), 153-160.

Fortis 1771

A. Fortis, *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, Venezia, 1771.

Fortis 1771a

A. Fortis, *Notizie preliminari credute necessarie per servire di direzione a viaggi tendenti ad illustrare la storia naturale e la geografia delle provincie aggiacenti all'Adriatico, e particolarmente dell'Istria, Morlacchia, Dalmazia, Albania, ed isole contigue*, Venezia, 1771. (Objavljeno u: Muljačić 1969: 181-188).

Fortis 1786

A. Fortis, *Dei cataclismi sofferti dal nostro pianeta. Saggio poetico, per servire di prodromo a un poema filosofico e teologico*, London, 1786.

Fortis 1984

A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Globus, Zagreb, 1984, prev. Mate Maras; Vrančićev putopis Darko Novaković.

Fortis 2014

A. Fortis, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinj*, Split, 2014, prev. Dubravko Balenović.

Girardi-Jurkić 2003

V. Girardi-Jurkić, "Storia delle ricerche sull'anfiteatro di Pola", *Atti XXXIII*, Rovinj/Rovigno, 2003, 9-62.

Gozzi 1910

C. Gozzi, *Memorie inutili*, I, (prir. G. Prezzolini), Bari, 1910.

Katičić 1995

R. Katičić, *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 1995.

Krmpotić 1997

Lj. Krmpotić (ed.), *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997.

Maffei 1731

S. Maffei, *De gli Anfiteatri e singolarmente del veronese; Verona Illustrata, Parte Quarta ed ultima*, Verona, 1731.

Markovina 2010

D. Markovina, "Reformska nastojanja Mletačke Republike u Dalmaciji u drugoj polovici 18. stoljeća u kontekstu novih odnosa moći na jadranskom prostoru", *Historijski zbornik*, LXIII/1, Zagreb, 2010, 191-214.

Maršić 2010

D. Maršić, "Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII legije C.p.f.: stele signifera Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa / Lost monuments of Salona (II) / Portrait stelae of two soldiers of Legio VII C.p.f., Gaius Lucretius and Lucius Caesus Bassus", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103, Split, 2010, 63-80.

Matijašić 1994

R. Matijašić, "I teatri romani di Pola tra spettacolo e vita quotidiana", *Antichità Altoadriatiche* 41, Udine, 1994, 129-151.

Mina 2011

F. D. Mina, "Poesìa e Historia Natural en el siglo XVII: El caso de Robert Hooke y la Metamorfosis de Ovidio", *Actas del Primer Simposio de Filosofía Moderna*, Rosario, 2011, 166-174.

Mina 2012

F. D. Mina, "La Atlántida, Robert Hooke y la validación de cuestiones de hecho de la Antigüedad", *Epistemología e Historia de la Ciencia* 18, Córdoba, 2012, 389-395.

Muljačić 1996

Ž. Muljačić, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791)*, Split, 1996.

Muljačić 2011

Ž. Muljačić, "Prvo izdanje jedinog djela Alberta Fortisa o otoku Korčuli (*Memoria sopra l'isola di Corzola*)", *Fortisološke studije*, Split, 2011, 239-266.

Mutić 1967

R. Mutić, "Pijesak otoka Suska", *Geološki vjesnik*, 20, Zagreb, 1967, 41-59.

Nutrizio Grisogono 1750

P. Nutrizio Grisogono, *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia con l'aggiunta di un compendio dell'istoria civile del signor Giovanni Rossignoli*, Trevigi, 1750.

Nutrizio Grisogono 1775

P. Nutrizio Grisogono, *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia*, Firenze, 1775.

Petrić 1998

N. Petrić, "Arheološka izvješća sir J. Strangea iz 1774. i 1776. g. o Istri, Dalmaciji i Italiji, *Mogućnosti* 1-3, Split, 1998, 145-162.

Serlio 1554

S. Serlio, *Il Terzo Libro Di Sabastiano Serlio Bolognese, Nel Qual Si Figorano, E Descrivono Le Antiquità Di Roma, E Le Altre Che Sono in Italia, E Fuori De Italia*, Venezia, 1554.

Toscano 2006

M. Toscano, "Nature caught in the fact" *Sperimentalismo e collezionismo antiquario naturalistico nel Regno di Napoli, Veneto, Gran Bretagna tra XVIII-XIX secolo* (doktorska disertacija, Università degli studi di Napoli Federico II), Napoli, 2006.

Vecchietti 2011

E. Vecchietti, "Beyond Methodology and Practice: the Burnum project, a case-study of international cooperation in archaeological research / Više od metodologije i prakse: projekt Burnum, primjer međunarodne suradnje na arheološkom istraživanju", *Archaeologia Adriatica* 5/1, Zadar, 2011, 105–125.